

לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה הי"ד

הקשרים בין יהדות יוון-ביזנטיון לבין קהילות האשכנזים העתיקות באשכנז, שנתקיימו בצורה רצופה במשך כמה מאות שנים, טעונים מחקר רב.¹ תחילתם בחליפת המכתבים שעברה במחצית השנייה של המאה הי' בין רבי משולם בן קלונימוס לבין הקהילה בקושטא, שביקשה את עצתו במלחמתה עם הקראים,² וסופם – מבחינתו של מאמר זה – במאה הט"ו. אבקש להעלות שלוש דמויות רבניות המשקפות קשרים אלו, כל אחת על פי דרכה, במאות הי"ד והט"ו.

א. רבי יוחנן ב"ר ראובן הכהן

רבי יוחנן איש אוכרידה אשר במקדוניה היה, וזמן פריחתו במפנה המאות הי"ד-הט"ו לערך, כמו שיבואר להלן. כ"י ברלין Or. Oct. 33 של פירושו לספר ה"שאלות" נכתב בשנת רי"ח (1458), ומחברו נזכר בקולופון בברכת המתים. ספר זה נדפס לראשונה, על פי כ"י אוקספורד (בלבד,³ קטלוג נויבאואר מס' 524), בידי ש' מירסקי, בגיליון מהדורת ה"שאלות" אשר לו (ירושלים

1 על המאה הי"ב ראה מאמרי: "פירוש אשכנזי-צרפתי קדום בכתב יד למדרשי 'בראשית רבה', 'ויקרא רבה', 'מכילתא' ו'ספרי'", כנסת מחקרים, א, פרק ז, עמ' 96–114. על המאה הי"ג ראה: "רבי ישעיה די טראני וקשריו עם ביזנטיון וארץ ישראל", לעיל, פרק ב; "היכן נתחברו ספרי 'הקנה' ו'הפליאה'?", להלן, פרק יג. לגבי המאה הי"ד ראה מאמרי: "לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג", כנסת מחקרים, א, פרק טז, עמ' 242–243. וראה: מ"ד קאסוטו, "חורבן הישיבות באיטליה הדרומית במאה הי"ג", ספר הזכרון לש' גולאק וש' קליין, ירושלים תש"ב.

2 א' גרוסמן (חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 51) הסתייע בחליפת מכתבים זו כדי לתמוך את טיעונו, כי רבי משולם זה, בן דור המעבר מצפון איטליה לגרמניה, עדיין חי ופעל אז בלוקא שבצפון איטליה ולא בגרמניה. לדבריו, הפנייה אל רבי משולם "מסתברת על רקע הקשרים בין לוקא – דרום איטליה – ביזאנטיוס. קשה יותר להניח שיפנו בשאלות מקושטא אל גרמניה, אף שאין לשלול אפשרות זו לחלוטין".

3 לפי הרשום אצלי, מצוי כתב יד נוסף בספריית שוקן, אבל לא יכולתי לזהות אותו ברישומיהם.

תש"ך-תשל"ז), אגב עיקר המהדורה. במבוא הספר הסתפק מירסקי בהעתקת ההקדמה הקצרה שכתב המחבר, ובה מוגדרת מגמת החיבור בקצרה:

אם לא ילמוד האדם לא יוכל לעשות המצוה כתיקנה. ומעמל הימים וטרדת הזמנים לא יכלו אנשי דורנו להתעסק בספרי התלמוד ובדברי הראשונים, ונכספו להתעסק בשאלות דרב אחאי גאון משבחא ולצאת בו ידי חובתם, כי הוא כשלחן ערוך בענייני איסור והיתר, ומפני שיש בו דברים שאינם מבוארים כל כך, ביקשו ממני יוחנן בכ"ר ראובן מנכהניא לקבץ מפירושי רש"י נ"ע ושאר המפרשים, לבארם ולהודיעם מאיזה צד באו העניינים כדי שימצאו מקום מוצא המים, ויהיו מימיהם נאמנים מספרי התלמוד או מדברי הגאונים...

אופיו היווני של הספר ניכר בשלושה דברים: (א) קבוצת החכמים היוונים הנזכרת בו; (ב) הלעזים היווניים המרובים בספר; (ג) ערבוב הלכה וקבלה לעניין אחד.⁴ מעניינים הם דברי התוכחה הבאים, בעניין הזלזול באיסור ריבית: "הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים, האומרים הבה נרבה לבנים, ועוברים באבק חכמים ונבונים, ונפסלים בעדות מדבריהם הואיל ולהוטים בממון כיוונים, ולא ידעו תחת אשר נבלו לדגור פניהם [?] בחצי ימיהם ידמו לקורא וימצאום יגונים, ובאחריתם יהיה נהי והגא וקינים ויאכלו דביונים" (בפירושו לספר ויקרא, עמ' רעד). וראה מה שכתב בפירושו לספר שמות, עמ' רכ: "ורבי' סעדיה נמי אמר הכי, קראה בכל לשון לכל אדם לא יצא [אלא] לבעלי אותו הלשון, ולעז יווני לכל כשר, והא דתניא יוונית ליוונים, דמשמע ליוונים אין לכולי עלמא לא, אע"פ שכתבה הרב אלפסי, אינה הלכה, דפסקי הלכתא כרשב"ג". נטייתם של "אנשי דורנו" לקיים מצוות תלמוד תורה דווקא בספר ה"שאלות" אופיינית גם היא לתחומי ביזנטיון, ורוב הפירושים ל"שאלות" ששרידיהם ידועים לי נכתבו ביוון. גם חלק ניכר מאוד מכתבי היד של ספר ה"שאלות" עצמו הוא יווני-ביזנטי.⁵ יש לראות נטייה זו כמעין גרסה אחרת לנטייה הראשית להחליף את הלימוד בתלמוד, הקשה והמסורבל, בלימוד ספר הרי"ף, המביא את התמצית התלמודית שיש לה השלכה להכרעת ההלכה ולפסיקתה. כך יכול הלומד להתרכז בעיקר מבלי לוותר על הזיקה הישירה אל המקורות התלמודיים. נטייה זו רווחה במקומות רבים,⁶ ובאזורים אחרים שימש לשם כך

4 ראה מאמרי: "רבי יוסף קארו: בין ספרד לאשכנז", הנגלה שבנסתר, תל אביב תשס"א,² נספח ג, עמ' 88-104.

5 ראה: י' ברודי, לתולדות נוסח השאלות, ירושלים תשנ"ב, עמ' 194.

6 ראה מאמרי: "רש"י-רי"ף ורש"י-רא"ש", רש"י - עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 220-209.

ספר "פסקי הרא"ש", אך ביוון גברה הנטייה להשתמש ב"שאלות" כספר של תחליף.

תוכנו של הפירוש מתאפיין במספר רכיבים: (א) פירוש קצר המבוסס על פירוש רש"י למקומות המקבילים בתלמוד; (ב) הסתמכות על חלקים ניכרים מתוך המשא-ומתן התלמודי, כשהם מלווים, בדרך כלל, בפירוש רש"י עצמו, או בעיבוד מתוך פירושו; (ג) העשרת המקור התלמודי בדברי כמה מגדולי הראשונים, מועתקים מילולית או מעובדים בתמצית. ייחודו של רבי יוחנן בסעיף זה בכך שהוא כולל גם מדברי ספר ה"זהר" במסגרת זו (ראה להלן); (ד) הרחבת מסגרת הפסיקה-למעשה בציטוטים נרחבים מכל רחבי ספרותנו, ובעיקר מתוך הרמב"ם, ובמידה מועטה יותר מתוך ספר "הטורים"; (ה) הכללת דברי אגדה ומוסר ושיבוץ במקומות הנאותים, בעיקר על יסוד עבודתו של הרב יונה גירונדי. ניכרת בקיאותו הרבה של רבי יוחנן, שהוא איש הלכה מובהק, בספרות התורנית לדורותיה, ורחבה מאוד קשת המחברים והספרים שמדבריהם שיקע לתוך חיבורו, אם מעט ואם הרבה.

ראש וראשון, בכמות ובאיכות, הוא הרמב"ם, שדבריו מצוטטים במלואם, בליווי פירושים קצרים, המשולבים בהם לעתים עשרות פעמים ואפשר למעלה ממאה פעמים. שני לו בחשיבות הוא ספר "הטורים" לרבי יעקב ב"ר אשר, המצוטט גם הוא בהרחבה עשרות פעמים, והמחבר מכנה עצמו "ואני יוחנן תלמידו" (שמות, עמ' קמט: "...איני מבין תמיהתו") בלשון של ענווה. מן הבחינה הפרשנית, בולטת הישענותו המקיפה על פירוש רש"י לתלמוד, כאמור לעיל, ועל ספר ה"ערוך".

קבוצה שנייה, שרישומה ניכר בספר עשרות פעמים, אם כי לא מתוך ציטוטים מרובים וארוכים כקודמתה, היא זו של ארבעת הפוסקים הבאים: הרב ישעיה די טראני, הסב והנכד ("הרב שני"), בעיקר מתוך "פסקי רי"ד" ו"פסקי ריא"ז" שלהם; הרב אליעזר ממץ וספר "יראים" שלו; ו"ספר מצוות גדול" (הסמ"ג), לרבי משה מקוצי. הרב ישעיה די טראני (ונכדו) השתייכו, מבחינת האחריות הציבורית, לעולם הביזנטי (ראה לעיל, פרקים ב-ה). ספר "יראים" וה"סמ"ג" הם ספרי מצוות, שלימודם היה נפוץ גם ביוון, כבשאר תפוצות ישראל. הציטוטים מספר "יראים" מלאים מאוד, והמחבר משתמש בו להורות לקוראיו פרטי הלכה שהוא עוסק בה. ספר נוסף שיש לשייכו לקבוצה זו הוא ספר ה"זהר", שרבי יוחנן מצטטו כתריסר פעמים, כדי ללמוד ממנו פרטי הלכה, ובעיקר הגדה מסתורית. רבי יוחנן הוא החכם הרבני הראשון הידוע לי המשתמש באופן חופשי בספר ה"זהר" למטרה זו. ואדון בכך בהמשך הדברים.

קבוצה שלישית, המצוטטת אף היא – אך במידה פחותה, בכמות ובאיכות, מן הקודמת – כוללת את דברי הגאונים, בסתם או בשמם: רב האי, רב סעדיה, וכן

הר"ח, ר' יצחק אבן גיאת, הרי"ף והתוספות. המחבר נוהג להעתיק מן הרי"ף מדי פעם בפעם בסתם.

בולטת הזכרת כמה חכמים מקומיים, בני יוון, מן הדור הסמוך למחבר ומדורות קדומים יותר, מהם המוכרים לנו במעט ומהם בלתי ידועים כלל: ר"מ כונזי, הנזכר בחיבור הזה עשרות פעמים, ומן ההבאות נראה כי הדברים לקוחים מפירושו ל"שאלות"; הרב שמריא (דברים, עמ' לג); ר' מנחם (שמות, עמ' ריד); ר' ישמעאל (בראשית, עמ' קיג-קיד, קטז); אברהם זעירא (ויקרא, עמ' צד, קו); רבי הלל בן אליקים (ויקרא, עמ' צד-צה, ריז-ריח); ושני חכמי איטליה: יצחק בן מלכי צדק (ויקרא, עמ' צד-צה) ושלמה ב"ר אברהם (ויקרא, עמ' צא; במדבר, עמ' כה; דברים, עמ' ז [פעמיים]).

רבי הלל הוא החכם הביזנטי הידוע, מפרש הספרי והספרא,⁷ בן המאה הי"ב, ושלוש הקטעים המובאים נמצאים לפנינו על אתר, בפירוש רבנו הלל לתורת כהנים (הקטע הראשון הוא בחלק א, דף צא ע"א; הקטע השני – על שני חלקיו – שם, דף נד ע"א. החלק השני שלם יותר בפירוש רבי יוחנן). אברהם זעירא הוא אברהם זוטרא מן העיר תיבץ (=פטרס) שביוון, בן המאה הי"ב אף הוא, שמדבריו כבר ציטט רבי ישעיה די טראני הנזכר, ולאחריו השתמש בספרו רבנו אליהו מזרחי. ר' מנחם הוא, מן הסתם, ר' מנחם כ"ץ, שכבר נזכר בפירוש רבנו הלל לתורת כהנים ולספרי (ראה מבואו של הרב קולודצקי למהדורתו). יצחק בן מלכי צדק הוא מפרש המשנה הנודע, בן המאה הי"ב, מסיפונטו שבאיטליה; ושלמה ב"ר אברהם – נראה שהוא בן אחיו של הרב נתן בעל ה"ערוך". הרב שמריא הוא, מן הסתם, שמריה האיקריטי המפורסם, שכתב פירוש מקיף לתלמוד בשם "אלף המגן", שאינו בידינו; ואילו ישמעאל – הוא בנו, כפי שאנו למדים מן הקולופון לפירוש הרב שמריה למסכת מגילה ולמגילת אסתר (שהיא היחידה שנותרה בידינו מפירוש "אלף המגן" האמור): "זהו פירוש מגילת אסתר שפירשו וחיברו הרב הגאון זקני, רבינו שמריהו הזקן, ואני שמריא בכ"ר ישמעאל, נכדו... העתקתיו מספרו אלף המגן..." שהעתקתו היא משנת 1410. שמריה הנכד לא נמנה עם קהל מחברי הספרים, ואין להניח כי הרב יוחנן התכוון אליו, כי אם לסבו הגדול. מי הוא הר"מ כנזי (או: כונזי), שדבריו מובאים עשרות פעמים בספר, אינני יודע.⁸

חכמים ידועים אחרים נזכרים בשםם רק פעם אחת או פעמיים: מרדכי (ויקרא,

7 על רבי הלל ראה במאמרי בכנסת מחקרים, א, פרק ז, עמ' 98–100, 108–110. וראה להלן, פרק כא.

8 ידוע ר' יצחק בן שמואל אלכנזי, שחי במצרים בראשית המאה הי"ב. ראה: א' סימון, "פרשנות המקרא על דרך הפשט", מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 102.

עמ' צג); דוסא ב"ר סעדיה (שם, עמ' מ) – מובאת תשובתו הידועה בעניין הכוונה בברכה, על פי הנוסח המילולי שבקובץ "שערי תשובה", סי' פז; ספר "פרדס" (שם, עמ' מ); דוד קמחי (שם, עמ' ריד); רמב"ן (בראשית, עמ' קמב; ויקרא, עמ' רטז); הרב זרחיה בעל המאור (שם, עמ' רלב); ספר "התרומה" (שם, עמ' רעב); הרב יעקב בר ששת (בראשית, עמ' יח) – מחברנו אינו נזכר ברשימת המשתמשים בספרו במבוא המהדורה;⁹ ר' יהונתן (בראשית, עמ' נג, עא, ק [פעמיים]); סמ"ק (שם, עמ' ח); הראב"ד (שמות, עמ' נה); אלמדרן (שם, עמ' קטז) – והיא ההזכרה המפורשת היחידה הידועה לי מספרו של רבי יהודה אלמדארי איש חלב בספרות הרבנית (מחוץ לפרס);¹⁰ הרב שמעיה, תלמידו של רש"י, מתוך פירושו לברכות (שם, עמ' קכד-קכה, קמ); שמואל הנגיד (שם, עמ' קכה); רב נסים גאון (שם, עמ' ריג); [יהושע] אבן שועיב (שם, עמ' ריז); רבנו גרשום בספר "השלמן" (במדבר, עמ' מד); בעל "העיטור" (דברים, עמ' קכב), ועוד.

עניין מיוחד יש בשני החכמים הנזכרים בקטע הבא: "שאלתי את פי ה'ר יצחק צרפתי אם יכולים פסולי עדות דרבנן לחתום בגט, והשיב לי שהם כשרים. אמנם אח"כ ראיתי את חכמי לונל שהשיבו, אם הכריזו על פסולי עדות דרבנן בבתי כנסיות וחתמו לאחר הכרזה, שבודאי כי הוא מזויף מתוכו... וגם ה'ר חיים ז"ל שאלתי, והשיב לי שכך קיבל מרבוותא שפסולין לחתום" (שמות, עמ' נא). אפשרות מעניינת היא זיהוי הרב יצחק צרפתי עם החכם הנודע בשם זה, אשר שלח קול קורא ליהודים יושבי אשכנז לעקור מארצם ולהגר לארצות התורכים. המכתב הוא משנת 1438,¹¹ והרב יצחק ישב שם בוודאי קודם לכן. וכבר העיר מ' שטיינשניידר שבגיליון כ"י ברלין, במקום שנזכר שמו של חכם זה, נאמר עליו: "הוא הידוע להרביץ תורה בגלילות זאגורה". כמו כן העיר על כך שהרב מרדכי כומטיאנו, בהקדמתו לביאור "מלות ההגיון" של הרמב"ם, אומר כי כתב את הספר לבקשת הרב יצחק צרפתי, "כי מאז אשר באת אלינו מקצות הארץ ראינוך, והיית חכם בתלמוד, וקראת עימנו גם מה שקראת מספרי התכונה, ועם זולתנו מעט ממלאכת ההגיון ומחכמת הטבע, ומפני קוצר הזמן אשר בין זה ובין הזמן אשר בדעתך לנסוע, ובדעתך לקרוא עימנו ספר השמע, לא יכולת לקרוא

9 י"א וידה וא' גוטליב, ספר "משיב דברים נכוחים" לר' יעקב בן ששת, ירושלים תשכ"ט, עמ' 2.

10 ראה במבוא שכתבתי לפירוש רבי יהודה אלמדארי למסכת חולין, ירושלים תשנ"ג, עמ' ה-כח.

11 המאמרים המסכמים בשאלה זו הם: ד' יעקבי, "הפרנציסקנים, היהודים ובעיית הר ציון במאה ה'ט"ו – עיון מחודש", קתדרה, 39 (תשמ"ו), עמ' 51-70; Sh. Simonson, "Divieto di trasportare hebrei in Palestina", *Italia Judaica*, 2 (1986), pp. 39-53.

עמנו מלאכת ההגיון".¹² ועל כך יש להוסיף, כי בכ"י ברלין של הספר נמצאות כמה וכמה הוספות שאינן בכ"י הבודליאנה, והן מקוריות כולן – קצתן בגיליון וקצתן משולבות בגוף הטקסט. בכמה מן ההוספות הללו נזכר "מורי החסיד ה"ר אלעזר האשכנזי", שלימדו תורה ככל הנראה בשלב מאוחר יותר, אלא שנבצר מאתנו, לעת עתה, לזהותו עם חכם מסוים כלשהו.

החכמים המאוחרים ביותר הנזכרים בספרו של רבי יוחנן הם ככל הנראה הרב ישמעאל, בנו של שמריה האיקריטי, שאת זמן פטירתו יש לקבוע לשנות 1370–1380 לערך, והרב יצחק צרפתי. הרב ישמעאל נזכר בברכת המתים בשני כתבי היד, ואף שאין זו ראיה גמורה, נראה כי הרב יוחנן ב"ר ראובן כתב את ספרו לא לפני שנת 1390. אם נבקש לקרוא את דבריו כפשוטם המילולי, ונראה בו תלמיד ממש של הרב יעקב בעל הטורים, הרי שנולד לא יאוחר משנת 1320–1325 (רבי יעקב עצמו נפטר בשנת 1345), ומשך חייו המשווער יהא 1320–1400 לערך. במקרה זה לא נוכל לזהות את הרב יצחק צרפתי עם בעל האיגרת המפורסמת. לעומת זאת, אם נבקש לאחוז בזהות זו, נצטרך לאחר את ימיו של הרב יוחנן בכשנות דור, ולהעמידם על השנים 1350–1430 לערך, ולהבין את דבריו כלפי רבי יעקב בעל הטורים כמליצה של כבוד גרדא. ולזה לבי נוטה. בין כך ובין כך, ההשפעה האשכנזית – המוקדמת יותר ובת הזמן, בכתב ובעל פה – בולטת ביותר בספר, ותופסת למעלה ממחציתו, בכמות ובאיכות.

זיקתו המרובה של המחבר אל עולם המסתורין והקבלה ניכרת לא רק בתריסר המובאות מן ה"זהר" המצויות בו אלא גם בדבריו שלו – כמה פעמים; זיקה זו ניכרת גם בשימוש שעשה בספרות קלסית אחרת בעלת אופי קבלי. כך, למשל, בשמות עמ' קפו, בטרם הביא מדברי ה"זהר" (ויקרא פא ע"א) בעניין זמן הזיווג, החל לדבר בעניין קדושת הזיווג, וכך אמר: "וצריך אדם לקדש עצמו בשעת תשמיש, כי אם הרהורו ומחשבתו דבקים בעליונים, הרי אותה המחשבה ממשכת באור העליון למטה...". כל הדברים הללו, והמשכם שם, הם עיבוד – קרוב מאוד למקור, ופעמים מילולי ממש – מתוך "אגרת הקודש" המיוחסת לרמב"ן (מהדורת הרב ח"ד שעוועל, עמ' שלה–שלו). בדומה לזה הוא הקטע הארוך בשבח עניית אמן (בראשית, עמ' יח), שבו ציטט שלושה קטעים ארוכים מתוך ה"זהר" (דברים, דף רפה–רפו), אך הקדים להם דברים ממה "שפירש בו החכם ר' יעקב בר ששת ז"ל, כי בכל כוחו חוזר אל השם, שיכוין את השם במה שראוי לו, באותיותיו, ובפירושו ובבניינו...".

דוגמה מעניינת יותר מצויה בדבריו על אודות דין ג' סעודות בשבת (בראשית,

12 ראה: י' הקר, החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, נספח א.

עמ' ז), שבהם הכריע, בניגוד לדעת הרב ישעיה די טראני, כי אין ריבוי אכילות במסגרת שתי סעודות פוטר את האדם מלקיים סעודה שלישית נפרדת.¹³ לאחר שהביא דברי "בעל הזהר", אשר דעתו רחבה מדעתינו¹⁴ בעניין זה (האזינו רפח ע"ב), והוסיף להביא מדברי ה"זהר", יתרו, דף פח ע"א-ע"ב בסתם, מבלי לקרוא בשמו, סיים כך: "והסומך בפסק ריבוי התבשילים, אינו כי אם מצבה בטנו, ואינו מכווין ענייניו לדברים העליונים שהתחתונים תלויים בהם... אשרי המקיים ג' סעודות הגורם ברכה בכל העשר ספירות, ויקבל הז' הוספת ברכה, ובעבורו יתברכו כל ה' ימים". מעניינת גם ההבאה הארוכה (בראשית, עמ' לה) מ"מדרש רות זהר חדש" – לפנינו דף פט ע"א – בעניין כל מי שאינו עוסק בפריה ורביה, הכוללת בתוכה פסקה ושמה "רחמאי פתח", שאינה נמצאת במהדורות שלנו. בסיומה, לאחר שהשלים את כל ההבאה, ואף עיבד את סיומה בלשונו הוא, חתם המחבר ואמר: "עליהם נאמר יונתני להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות שם עולם לא יכרת", רוצה לומר כי נפשם הנקרא שם לא תיכרת מן התמונה הכוללת כל התמונות". וראה מה שכתב בעניין נוסח ברכה אחרונה. לאחר שהביא דברי ה"טור" (סי' רז), כתב כך: "ומדרך בעלי העבודה ראוי לחתום בחי העולמים אשר בידו נפש כל חי, וצדיק באמונתו יחיה, והמ' יבין למה יש במטבע ברכה זו נסתר ונוכח... שהכל שהוא יסוד הכל עולה לכאן ולכאן, שחי העולמים הוא הכל ומכל הכל, ומבקשי השם יבינו הכל" (שמות, עמ' קכד). זהותם של בעלי העבודה מתבררת על נקלה מן הדברים שכתב בפרשת יתרו (עמ' קפה), בעניין שלושה שותפים שבאדם: "ולדרך בעלי העבודה הרמז לשותפים הם הקב"ה ושכינת עוזו... ספר הזהר (במדבר קיט ע"א): ישמח אביך ותגל יולדתך... אביך זה הקב"ה ואמך זה כנסת ישראל...". המחבר מצטט בשמם את ה"זהר", "זהר חדש" ו"תיקוני זוהר", וכל הציטוטים נמצאים במהדורות שלפנינו בלשונם, בשינויים מועטים,¹⁴ פרט לקטע הנזכר לעיל.

נספח

כ"י וטיקן 429 הוא כרך מגוון של קטעי ספרים ודפים בודדים. דפים 62–69 מכילים פירוש ל"שאלות" בכתובה ביזנטית מן המאות הי"ד–הט"ו, מסוף פרשת תולדות עד סוף פרשת ויצא. בקטע מצויים פירושים הנראים לנו מוזרים, כפירושו לדברי הגמרא בעירובין (יג ע"ב): "למה נקרא שמו נהוראי,

13 ראה: י' תא-שמע, "גלגולי מנהג צרפת בסעודה שלישית של שבת", מנהג אשכנז הקדמון, פרק ט.

14 הציין לזהר, בראשית דף ו מוטעה, וצ"ל: ויקרא, אמור, דף צב ע"א. על רבי יוחנן מאוכרידה ראה גם ספרי, הנגלה שבנסתר (לעיל, הערה 4), עמ' 98–100.

שמנהיר עיני חכמים בהלכה": "פ"ד כנוי הוא, משמע שהנהירו חכמים עיניו בהלכה, פי' הזכירו, כמו נהירנא, כששכח תלמודו, להכי היה אומר הוה גולה למקום...". פירוש זה נוגד את פירושם הפשוט של הדברים, ולא ראיתי מי שפירש כך. ראשי התיבות "פ"ד", הפותחים את לשון הפירוש, מצויים בעוד כמה מקומות בדפים אלו, ובתפקיד פתיחה זה, ואיני בטוח בפתרונם. בדומה לכך כתב על דברי שאילתות, ויצא, מירסקי, קלו ע"ב: "רב פפא עסיק ליה לבריה בי אבא סוראה", בלשון זו: "פא"ד: סודאה, בעל תורה, כדכתיב 'סוד ה' ליראיו'". וגם פירוש זה יוצא דופן.¹⁵ ובהמשך שם, מיד, על מה שנאמר ב"שאילתות": "דאמר ליה שמואל לרב יהודה שיננא..." – כתב בלשון זו: "הס"ל" – ראשי תיבות אלו פותחים בדרך כלל את חזרתו ללשון השאילתות, וגם בפתרונם איני בטוח – "שיננא". כבר פירשתי בראש לך לך. פ"א – שיננא, משונה... פ"א שיננא לפי שחס על כבודו וכעס על שינויו, דההיא איתתא דאתת לקמיה דרב יהודה לדינא... כך שמעתיה בפרק הנודר מן המבושל" (נדירים נ ע"ב).¹⁶ מעניין גם הפירוש למילה "בגרות": "פירש רבינו שמואל באלף המגן שלו, בגרות – בא גירות, הזנות, שכבר היא ראויה לכך... הנואף תרג' ירוש' גיורא".

דרך הילוכנו למדנו על חיבור נוסף – כנראה אף הוא על ה"שאילתות" – ושמו "אלף המגן", המיוחס כאן לחכם בשם רב שמואל, ואם כן – אין זה ספר "אלף המגן" הידוע שחיבר הרב שמריה האיקריטי. על חיבור נוסף, בלתי ידוע אף הוא, וכנראה אף הוא פירוש ביזנטי על ה"שאילתות", יכולים אנו ללמוד מן הגיליון הנמצא בשולי דפים אלו, וזה לשונו: "פ"א, בגרות – בא גירות, כלומר בא זמן שתלך בגירות מבית אביה לבית בעלה, כמו 'כי גרים הייתם'. חלקת מחוקק". מספר זה מובא דבר נוסף, ואף הוא על הגיליון: "פ"א אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד, כלומר אין חשוב לפני הקב"ה מכל עולמו אלא מקום שעוסקין בו בהלכה בלבד. חלקת מחוקק". מעניינים ניסיונותיו הבלשניים לפרש את המילה "פרנסה": "פי' פרנסה קרי לנדוניא. ומהו לשון פרנסה – פרן נישואין. פ' פרן – מוהר, כדאיתא בב"ר פרשה פ"א. מוהר – פורנון, ומתן – פרא פורנון. ותרג' ירושלמי פרן וכתובה. וסבירא לן שהוא לשון לעז ממש, פורנימנטו". לשון פירוש השוטף היא יוונית, והלעז שלו איטלקי. בדפים המועטים ששרדו בידינו מובאים דברי רבנו חננאל והרי"ף, וניכרת הנטייה לאמת גרסה נכונה בספרים מדויקים של ה"שאילתות".

15 השווה לכך את הפירוש שהביא רב האי גאון – פירוש שהוא עצמו דחאו – בתוך: א"א הרכבי, תשובות הגאונים, ברלין תרמ"ז, סי' תד-תה. וראה מה שכתב ש' אברמסון, מבוא לקטעים מתוך מבוא התלמוד לרב שמואל בן חופני, ירושלים תשנ"א, עמ' 183.

16 ראה: אברמסון, שם, עמ' 141–143.

ב. רבי משה קפסאלי

רבי משה קפסאלי מחשובי הרבנים בקושטא היה, עוד בשנים שקדמו לכיבושה בידי העות'מאנים. דבר זה למדים אנו מפי נכד אחיו, הרב ההיסטוריוגרף אליהו קפסאלי, שמנה אותו בספרו בין מקורבי מחמט הכובש: "ומכללם האיש משה ענו מאד, החסיד מהר"ר משה קפסאלי ז"ל, אשר היה שם בקוסטנדינה מזמן מלכי יוון".¹⁷ תאריכי חייו אינם ברורים, פרט לשנת מותו בסמוך לר"ס (1500). לדברי אליהו קפסאלי (שם, ב, עמ' 245), יצא רבי משה קפסאלי ללמוד בישיבתו של הרב יהודה¹⁸ לנדא, אביו של רבי יעקב לנדא, מחבר ספר "האגור", מ"בני חבורתו" של המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל, מהדורת ירושלים תש"ם, סי' צח, עמ' קפט), מגדולי ראשי הישיבות לבני אשכנז בעת ההיא, אשר "השפיע שפע לרוב לתלמידים לאלפים, כאשר נודע ומפורסם לכל בני אשכנז וצרפת" (הקדמה לספר האגור, ירושלים תש"ך, עמ' טז). לימודיו של הרב קפסאלי היו "באשכנז ובאגפיה", כדברי עצמו באיגרתו לבני קנדיאה (הנדפסת בידי ש"א הרטום ומ"ד קאסוטו, תקנות קנדיאה, ירושלים תש"ג, עמ' 38), שבה העלה מקצת זיכרונות בדבר הנהגת החזנים במקומות ההם. בישיבות אשכנזיות אלו נתיידד עם הרב יהודה מינץ, בן זמנו (נפטר רס"ט), שהיה מגדולי רבני אשכנז, אם לא הגדול שבהם, במחצית השנייה של המאה הט"ו. לדברי רבי אליהו קפסאלי, שזכה לעמוד לפני רבי יהודה מינץ בישיבתו שבפאדובה בשבוע האחרון לחייו של ראש הישיבה הזקן, קירבו הזקן אליו בחיבה יתרה "לאהבת קרובך אהובי ורעי... מהר"ר משה קפסאלי ז"ל, אשר בריתו היתה אתי מנעוריני ועד עתה". מלימודיו באשכנז שב רבי משה קפסאלי לקנדיאה, מולדתו ומולדת משפחתו, וב"גדר" משנת רל"א נזכר "הדין שהורה ה"ה מרנא ורבנא משה קפסאלי בבואו בקהילתנו מאשכנז" (תקנות קנדיאה, עמ' 63). קשה לקבוע תאריכים מדויקים לתנועותיו האמורות של הרב קפסאלי, ולדעת מ' בניהו,¹⁹ שליקט את החומר הביוגרפי, נולד קפסאלי בשנים 1405–1410, נסע לאשכנז בשנת 1425 לערך, שב לקנדיאה ב-1435 לערך, ובשנת 1445 לערך עקר לקושטא.

17 סדר אליהו זוטא, ירושלים תשל"ו, א, עמ' 81. לשאלת המהימנות ההיסטורית של קפסאלי בתולדות היישוב היהודי באימפריה העות'מאנית ראה: J.R. Hacker, "Ottoman Policy: Toward the Jews and Jewish Attitudes Toward the Ottomans During the 15th Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, New-York-London 1982, pp. 117–126; י"ה הקר, "שיטת ה'סורגון' באימפריה העות'מאנית", ציון, נה (תש"ן), עמ' 33–53. שאלה זו אינה נוגעת לכאורה לנקודה הצדדית בדבר חנותו של רבי משה קפסאלי בקושטא עוד קודם כיבושה, אך אין לשלול את האפשרות כי גם היא מגמתית ביסודה.

18 אצל קפסאלי בטעות: "משה".

19 מ' בניהו, רבי אליהו קפסאלי, תל-אביב תשמ"ג, פרק ב.